

Research Paper

Modes of theoretical engagement in sociological research; A systematic review to identify challenges

Abdollah Valinejad¹

Received: Apr. 8, 2025; Accepted: Jul. 9, 2025

ABSTRACT

The present study focuses on how sociology students employ theory in their research and aims to identify the challenges associated with this process. Relying on a systematic review of 176 studies in the field of sociology conducted between 2012 and 2021, the research found that the challenges can be categorized into four main areas: (1) Disruption in analytical correspondence (errors in theory selection); (2) Weakness in understanding, interpreting, and applying theoretical concepts (inability to process theory); (3) Disruption in analytical distancing from theory (a deep belief in the absolute truth of theory); and (4) Imposition of theoretical presuppositions onto reality (an emotional inclination toward the validity of theory). The findings indicate that these problems primarily stem from the dominant educational and cultural structures governing knowledge production in the country, although a minor portion can be attributed to individual skills. Therefore, overcoming the current situation requires transformation at three strategic levels: (1) reform in the discourse of theorization; (2) institutional reorganization of the higher education system; and (3) strengthening students' theoretical training. Achieving these goals is possible only through enhancing collective will within universities, rethinking established academic traditions, and fostering a spirit of critical dialogue. Otherwise, the use of theory among some academic circles will remain superficial, formalistic, and unproductive.

Keywords: knowledge production, theory, theoretical framework, thesis, dissertation, higher education system

1. PhD in Sociology, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

✉ A.valinejad@Modares.ac.ir

INTRODUCTION

This study addresses the modes by which sociology students engage with theory and explores the challenges therein. One of the first conceptual confrontations facing any social science student or researcher is with theory. Theory holds a central place in sociological inquiry—some regard it as a guiding beacon, while others argue that research without theory yields fragmented and incoherent results. A quick glance at academic curricula confirms the prominence of theory in the discipline, where figures such as Ritzer, Aron, Cohen, Giddens, Coser, and Craib are routinely presented in efforts to categorize, historicize, and elaborate the multifaceted dimensions of sociological theorizing.

Despite its recognized significance and institutional emphasis, concerns have emerged over how theory is actually employed in research practice. These critiques suggest that theoretical engagement may often be superficial or misguided. Acknowledging this critical tension, and recognizing the indispensable role of theory in framing, analyzing, and interpreting social phenomena, this paper seeks to answer a central question: How do sociology students in Iran utilize theory in their research, and what patterns or challenges can be identified in this regard?

PURPOSE

The aim of this article is to identify the main challenges in the ways sociology students utilize theory in their research. Through a systematic review of academic thesis and dissertations, it seeks to analyze the obstacles in selecting, understanding, interpreting, and applying theoretical frameworks, with the ultimate goal of enhancing the quality of theoretical education and improving students' analytical capacity in sociological research.

METHODOLOGY

This research is qualitative, exploratory in nature, and employs a systematic review methodology. Systematic review is a reliable and rigorous method for answering research questions through synthesizing findings from previous studies (Hemingway & Brereton, 2009).

The assessment criteria for evaluating the selected works—drawn from methodological literature such as Little (1991), Baker (2023), Quivy & Campenhout (2007), Blaikie (2023), Popper (1983), Gadamer (1994), Mahoney (2001), and others—are based on the assumption that theory is embedded throughout the research process. Evaluation was based on the following seven dimensions: 1) Logic

behind the selection of a relevant theory; 2) Clarity and accuracy in explaining theoretical concepts; 3) Integration of theory in research methodology; 4) Application of theory in data collection; 5) Mechanisms for hypothesis testing; 6) Use of theory in data analysis; 7) Theoretical grounding of final conclusions.

The data was analyzed using thematic analysis with an inductive approach. Open coding identified meaningful propositions, which were then grouped through axial coding. Representative themes were refined, interpreted, and validated through expert consultation. The final categories were used to clarify the dimensions of the central research problem. Internal validity was ensured through peer auditing, while external validity was established via rich contextual descriptions and a well-documented sampling strategy.

FINDINGS

The study identifies four major challenges in students' theoretical engagement: 1) Theory Selection; 2) Theory Processing; 3) Uncritical Commitment to Theory; 4) Ideological Attachment to Theory.

Challenge 1: Theory Selection

Analysis of fifteen studies, confirmed through expert consultation to have misused or misaligned theories, revealed widespread confusion among students regarding theory selection. Three core subcategories emerged: 1) Mismatch between theory and research problem; 2) Ornamental use of theory; 3) Imitative or externalized selection of theory.

These issues reflect a deeper analytical dysfunction—the misalignment between theoretical apparatus and research demands. The final category was defined as “inability to select theory: a disruption in analytical alignment”. This challenge stems from a lack of training in analytical reasoning, comparative understanding, and the relational use of theoretical frameworks—highlighting the need for foundational reform in theoretical education.

Challenge 2: Theory Processing

In many cases, theories were presented only decoratively, without analytical function in data collection or interpretation. The following subcategories emerged: 1) Superficial or translation-based understanding; 2) Ambiguity in analytical application; 3) Misalignment of theory with local context.

These do not reflect problems of theory choice but rather problems of implementation, expansion, and operationalization. The final category was termed “inability to process theory: a weakness in understanding, interpreting, and

Iranian Cultural Research

Abstract

adapting theoretical concepts”. This represents a structural failure in the movement from abstract theory to applied analysis.

Challenge 3: Uncritical Commitment to Theory

Overuse of specific theories in certain thematic areas leads to uncritical adherence. Analysis yielded three conceptual categories: 1) Authoritative belief in theory; 2) Absolute theoretical dogmatism; 3) Non-reflexive loyalty to theory.

The core theme was defined as “unquestioned belief in the truth of theory: a disruption in analytical distancing”. Here, theory is treated as a fixed truth rather than a tool for explanation, undermining critical reflexivity and hindering dynamic engagement.

Challenge 4: Ideological Attachment to Theory

Without pre-imposed assumptions, meaningful indicators of students’ orientation toward theory were extracted. High-frequency codes were grouped into a coherent structure, revealing a *strategic bias* in theoretical usage. Subcategories included: 1) Theoretical steering of the research; 2) Epistemological partiality; 3) Distortion of data in favor of theory. The core category, “ideological commitment to theory: imposing theoretical assumptions onto reality”, reflects a form of theoretical engagement in which theory functions as the research’s preordained conclusion rather than an instrument of analysis.

CONCLUSION

While this research initially points to technical deficiencies in theoretical application, it ultimately uncovers deeper structural and cultural crises within Iran’s academic training and research systems. The problem is not merely technical or epistemological; it reflects an intricate entanglement of educational structures, reward systems, unlocalized theory translation traditions, and identity formation within the academic field.

The ineffectiveness in theory usage stems less from individual ignorance and more from the systemic reproduction of a superficial, performative, and non-critical form of theoretical literacy. A major contributing factor is the reductive and formalistic approach to teaching theory, often treating it as decorative filler for introductions or a token response to institutional requirements. What is lost in this approach is the recognition of theory as an instrument for thinking and posing questions—rather than merely explaining or confirming preconceived answers. When theory is stripped of its generative function, the entire research process is rendered analytically hollow.

Moreover, the often-neglected historicity of theory must be acknowledged. Theories are not eternal truths but context-bound responses to specific historical conditions. Without historical consciousness, researchers risk reifying theories as immutable, failing to grasp their conceptual tensions or origins in power-laden discursive formations. The neglect of theoretical genealogy and paradigmatic contestation reduces sociological inquiry to sterile reproduction rather than critical innovation.

NOVELTY

Although previous studies have examined the challenges facing humanities and social science research in Iran from various perspectives, they have often either focused on general obstacles within the scientific system or approached theory from epistemological and historical standpoints. What has received less direct and systematic attention, however, is an objective assessment of how theory is actually utilized in concrete scholarly outputs—particularly in graduate theses. Apart from studies by Jalaepoor (2008) and Kazemi (2022), there appears to be no other significant source in this regard.

CONFLICT OF INTEREST

No conflict of interest declared by the author.

Iranian Cultural Research

Abstract

BIBLIOGRAPHY

- Baker, T.L. (2023). *Theoretical research methods in social sciences* (H. Nayebi, Trans.). Tehran, Iran: Payame Noor. (Original work published 1988)
- Blaikie, N.H. (2023). *Designing social research: the logic of anticipation* (H. Chavoshian, Trans.). Tehran, Iran: Ney. (Original work published 2000)
- Gadamer, H. G. (1994). *Trust and the method*. New York.
- Hemingway, P., & Bereton, N. (2009). *What is systematic review?* Available in www.whatisseries.co.uk
- Jalaeepoor, H. (2008). How to Encounter Various Sociological Theories? With Reference to Theoretical Frameworks of Students' Dissertations in Iran. *Journal of social Science Letter*, 16(33), 99-130.
- Kazemi, A. (2022). *The journey of theories*. Tehran, Iran: Agar.
- Khodabin, M., Sharifipoor Bgheshmi, M.S., & Movahedzadeh, F. (2024). Critical AI Literacy: Preparing Learners for Algorithmic Societies. *Journal of Cyberspace Studies*, 8(2), 371-397. doi: 10.22059/jcss.2024.102582
- Little, D. (1991). *Varieties of Social explanation: an introduction to the philosophy of social science* (A. Soroosh, Trans.). Tehran, Iran: Serāt. (original work published 1990)
- Mahoney, J. (2001). *The comparative historical analysis in the social sciences*. Cambridge University Press.
- Pooper, K, R. (1983). *The logic of scientific discovery*. Hutchinson.
- Quivy, R., & Campenhoudt, L. V. (2007). *Research in social sciences* (A. Nikgozar, Trans.). Tehran, Iran: Farhang-e Mo'aser. (original work published 1988)
- Rahmatian, F., & Sharajsharifi, M. (2021). Artificial intelligence in MBA education: Perceptions, ethics, and readiness among Iranian graduates. *Socio-Spatial Studies*, 5(1), 31-42. doi: 10.22034/soc.2021.223600
- Saie, A. (2013a). *Comparative research methodology using quantitative-historical and fuzzy analysis approaches*. Tehran, Iran: Agah.
- Saie, A. (2013b). *The rationality of scientific knowledge: A critical approach on social science methodology*. Tehran, Iran: Agah.
- Zamani, M., Hosseini, S.H., & Rahmatian, F. (2024). The Role of Education in Successful Business Management. *Journal of Cyberspace Studies*, 8(2), 317-346. <https://doi.org/10.22059/jcss.2024.101609>

مقاله پژوهشی

شیوه‌های بهره‌گیری از نظریه در پژوهش‌های جامعه‌شناسی؛ مروری نظام‌مند برای شناسایی چالش‌ها

عبدالله ولی‌نژاد^۱

دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۱۹؛ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۸

چکیده

موضوع این تحقیق ناظر بر شیوه‌های بهره‌گیری دانشجویان جامعه‌شناسی از نظریه در پژوهش بوده و با هدف شناسایی چالش‌ها در این خصوص انجام شده است. مطالعه حاضر با اتکا به مرور نظام‌مند ۱۷۶ پژوهش در رشته جامعه‌شناسی و در بازه زمانی ۱۴۰۰-۱۳۹۱، به این نتیجه دست یافت که چالش‌های موجود را می‌توان ذیل چهار محور خلاصه کرد: (۱) اختلال در نسبت‌یابی تحلیلی (اشتباه در انتخاب نظریه)؛ (۲) ضعف در درک، تفسیر و تطبیق مفاهیم نظری (ناتوانی در پردازش نظریه)؛ (۳) اختلال در فاصله‌گذاری تحلیلی با نظریه (باور قلبی به صادق‌بودن نظریه)؛ (۴) تحمیل پیش‌فرض نظری به واقعیت (تمایل قلبی به صادق‌بودن نظریه). یافته‌ها گویای آن است که این مشکل به ساختارهای آموزشی و فرهنگی مسلط بر تولید علم در کشور باز می‌گردد؛ اگرچه بخش اندکی از آن را می‌توان به مهارت‌های فردی نیز نسبت داد. از این رو، برای عبور از وضع موجود نیازمند تحول در سه سطح راهبردی هستیم: (۱) تحول در گفتمان نظریه‌پردازی؛ (۲) بازآرایی نهادی نظام آموزش عالی؛ (۳) تقویت تربیت نظری دانشجویان. دستیابی به چنین افق‌هایی نیز تنها از مسیر تقویت اراده جمعی در دانشگاه، بازاندیشی در سنت‌های رایج و تقویت روحیه گفت‌وگوی انتقادی ممکن است. در غیراین صورت، بهره‌گیری از نظریه در میان بخشی از جامعه دانشگاهی همچنان در سطحی نمایشی، صوری و غیرمولد باقی خواهد ماند.

کلیدواژه‌ها: تولید علم، نظریه، چارچوب نظری، پایان‌نامه، رساله، نظام آموزش عالی

مقدمه و بیان مسئله

مسئله نظریه در پژوهش اجتماعی، پرسشی است درباره نسبت میان اندیشه و واقعیت؛ و نسبت میان دستگاه مفهومی و زیست جهان اجتماعی. هر پژوهش جامعه‌شناختی، ناگزیر با یک موضع‌گیری نظری چه به صورت صریح و چه ضمنی همراه است؛ اما آنچه در عمل روی می‌دهد، به جای آنکه تأملی آگاهانه در باب این موضع‌گیری باشد، در مواردی، بازنمایی ای سطحی، گزینشی یا حتی نامنسجم از نظریه‌هاست. این وضعیت، پرسش از نحوه ورود نظریه به متن تحقیق را به مسئله‌ای محوری در تولید دانش جامعه‌شناختی بدل می‌کند: نظریه چگونه و با چه کیفیتی در متن پژوهش‌ها حاضر می‌شود؟ این حضور چه نسبتی با خاستگاه تاریخی، منطق درونی و ظرفیت تحلیلی نظریه دارد؟ و اساساً چگونه می‌توان میان نظریه به منزله ابزار، نظریه در معنای موضع و نظریه چون چشم‌انداز، تمایز گذاشت و از لغزش در کاربست ناآگاهانه یا ایدئولوژیک آن پرهیز کرد؟

در سطحی عمیق‌تر، پرسش از شیوه‌های بهره‌گیری از نظریه، مستقیماً به مسئله وضعیت آموزش نظریه، سنت دانشگاهی و فرهنگ علمی در جامعه پیوند می‌خورد. آنچه در بدنه پژوهش‌های دانشگاهی بازتاب می‌یابد، در عین حالی که می‌تواند حاصل انتخاب‌های فردی باشد؛ نمودی از مناسبات ساختاری، الگوهای مسلط دانایی؛ و شکل‌های نهادینه‌شده مواجهه با نظریه در نظام آموزش عالی نیز هست. از این منظر، ارزیابی چگونگی حضور نظریه در پژوهش، به بازخوانی میدان تولید جامعه‌شناسی در ایران و نسبت آن با سنت‌های نظری جهانی نیز منتهی می‌شود.

در چنین بستری، مسئله، فقدان فهمی انتقادی، تاریخی و مسئله‌مند از نظریه است؛ فهمی که بتواند نظریه را همچون عنصر زنده و خلاق در فرآیند شناخت اجتماعی بازشناسی کند. مسئله‌ای که پرداختن به آن، مقدمه‌ای برای ارتقای کیفی پژوهش جامعه‌شناختی و احیای نسبت اندیشه و واقعیت در بستر بومی و تاریخی خود است.

مقاله حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که دانشجویان جامعه‌شناسی در ایران چگونه از نظریه در پژوهش‌های خود استفاده می‌کنند؛ و چه چالش‌هایی در این خصوص قابل‌شناسایی است؟

۲. پیشینه تحقیق

اگرچه چالش‌ها درخصوص پژوهش و جنبه‌های مختلف آن از زوایای متعددی واکاوی شده؛ اما آنچه در این میان کمتر مورد توجه مستقیم و نظام‌مند قرار گرفته، ارزیابی عینی شیوه‌های بهره‌گیری از نظریه در تولیدات علمی مشخص به‌ویژه پژوهش‌های تحصیلات تکمیلی است؛ که غیر از پژوهش‌هایی از جلایی‌پور (۱۳۸۷) و کاظمی (۱۴۰۱) منبع دیگری در این زمینه در دست نیست.

جلایی‌پور (۱۳۸۷) در مقاله «با نظریه‌های گوناگون جامعه‌شناسی چگونه روبرو شویم؟» سعی دارد سردرگمی ناظر بر چگونگی به‌کارگیری نظریه‌ها از سوی دانشجویان تحصیلات تکمیلی را حل و فصل کند. وی با ارائه طبقه‌بندی‌ای از نظریه‌های گوناگون جامعه‌شناسی تلاش کرده است بخشی از ابهامات موجود در این زمینه را رفع کند.

کاظمی (۱۴۰۱) در کتاب سفر نظریه‌ها با بهره‌گیری از استعاره سفر به بررسی نحوه شکل‌گیری، انتقال و تحول نظریه‌ها و مفاهیم در زمینه‌های مختلف اجتماعی و فرهنگی پرداخته است. وی تأکید دارد که نظریه‌ها و مفاهیم باید با زمینه‌های محلی تعامل داشته باشند تا بتوانند به‌طور مؤثر درک و استفاده شوند.

آنچه مطالعه پیش‌رو به آن اهتمام دارد نیز تا حدی در راستای این دو منبع؛ و در عین حال، با هدف سنخ‌بندی شیوه‌های بهره‌گیری از نظریه در پژوهش‌های جامعه‌شناسی؛ و همچنین، شناسایی چالش‌ها در این زمینه است.

۳. روش تحقیق

تحقیق حاضر یک پژوهش اکتشافی با ماهیتی کیفی؛ و با توجه به تکنیک اجرا از نوع مطالعه سیستماتیک است. مرور نظام‌مند، روشی قابل اتکا و پایا برای پاسخ به پرسش‌های تحقیق از طریق داده‌های مطالعات پیشتر انجام‌شده است (همینگوی و بریتون، ۲۰۰۹). در ادامه به تفصیل جزئیات روش‌شناختی این پژوهش تشریح می‌شود.

۳-۱. چارچوب ارزیابی

اگرچه در تحقیقات اکتشافی، طرح مبانی نظری در معنای مرسوم آن موضوعیت ندارد، ولی پیش‌بینی یک چارچوب ارزیابی که پرسش‌های پژوهش و اهداف تعیین‌شده بر آن مبنا پیگیری شود ناگزیر است. ملاک و معیار ارزیابی مذکور نیز از خلأ حاصل نمی‌شود بلکه برآمده از پیش‌فرض‌های علمی‌ای خواهد بود که پیشتر و در منابع مربوطه بحث شده است. بنابراین، ابتدای اصلی در این نوع پژوهش‌ها نه بر چارچوب نظری که بر «چارچوب ارزیابی» است.

چارچوب ارزیابی به معنای مرحله‌ای است که در مسیر مورد نظر طی می‌شود و واضح است ریشه در یافته‌های موضوعه پیشتر اثبات‌شده دارد. این یعنی مطالعه اکتشافی نیز در یک معنا به مبنایی نظری نیازمند است؛ هرچند در سازوکاری متفاوت با آنچه در این خصوص رواج دارد. به همین رو، لازم است اشاره شود که تحقیق حاضر نیز مبتنی بر یک چارچوب ارزیابی مشخص است. چارچوب مورد اشاره ریشه در مباحث غیرقابل مناقشه‌ای که در منابع روشی دانشگاهی (از جمله لیتل^۱، ۱۳۷۳؛ بیکر^۲، ۱۴۰۲؛ کیوی و کامپنهود^۳، ۱۳۸۶؛ بلیکی^۴، ۱۴۰۲؛ پوپر^۵، ۱۹۸۳؛ گادامر^۶، ۱۹۹۴؛ ماهونی^۷، ۲۰۰۱ و ...) به آن اشاره شده، دارد.

بر این اساس، ملاک ارزیابی پژوهش‌های مورد مطالعه در این تحقیق بر اساس اصول مورد توافق در کتب روشی مربوطه، مطابق با موارد هفت‌گانه‌ای که در ادامه می‌آید؛ و با این پیش‌فرض است که «نظریه در جای‌جای تحقیق حضور دارد»: (۱) منطق انتخاب نظریه مناسب برای پژوهش؛ (۲) چگونگی پردازش و توضیح مفاهیم نظری؛ (۳) نحوه استفاده از نظریه در روش‌شناسی؛ (۴) کیفیت کاربرد نظریه در گردآوری داده‌ها؛ (۵)

1. Little
2. Baker
3. Quivy & Campenhoudt
4. Blaikie
5. Pooper
6. Gadamer
7. Mahoney

سازوکار واری فرضیه‌ها؛ ۶) کاربرد نظریه در تحلیل داده‌ها؛ ۷) چگونگی برآمدن استنتاج نهایی.

۲-۳. انتخاب نمونه پژوهش

در مرور نظام‌مند، پس از طرح سؤال‌های اولیه با جستجو در پایگاه‌های اطلاعاتی، کلیه نمونه‌ها پالایش شده و در نهایت آنچه بیشترین قرابت را با پرسش‌ها و اهداف تحقیق داشته باشد انتخاب می‌شود. با توجه به اینکه مطالعه حاضر از نوع موضوع‌محور نیست، کلیه پژوهش‌های رشته جامعه‌شناسی که در زمان نگارش این پژوهش (خرداد ۱۴۰۰) در پایگاه‌های اطلاعاتی (ایرانداد و کتابخانه‌های مجازی دانشگاه‌ها) در دسترس بود مبنا قرار گرفت.

به‌آن‌رو که فرایند انتخاب نمونه تابع نظم و روالی قابل دفاع باشد، اولین پژوهش‌های منتخب، مربوط به سال ۱۴۰۰ بود. همچنین، از آنجایی که هدف این مقاله دست‌یابی به الگوهای خاص در زمینه شیوه‌های استفاده از نظریه بود، مطالعاتی که در بخش پیشینه پژوهش هر یک از تحقیقات انتخاب‌شده به آن اشاره شده بود نیز به صورت هدفمند و تدریجی به نمونه اضافه شد. این فرایند تا زمانی ادامه یافت که افزایش نمونه نتیجه جدیدی در بر نداشت. بر این مبنا، در مجموع ۱۷۶ پژوهش مشتمل بر ۶۲ رساله دکتری و ۱۱۴ پایان‌نامه کارشناسی ارشد که مربوط به بازه زمانی ۱۳۹۱-۱۴۰۰ و دربردارنده تعداد قابل‌قبولی از دانشگاه‌های دولتی مختلف در سطح کشور بود، انتخاب و مورد مطالعه قرار گرفت.

۳-۳. فرایند ارزیابی

همانطور که اشاره شد، چارچوب ارزیابی این مطالعه بر آن پایه استوار است که «نظریه در سرتاسر متن قابل‌ردیابی است». به‌همین‌رو، پاسخ به پرسش‌های تحقیق حاضر و دست‌یابی به اهداف تعیین‌شده مستلزم آن است که تمام بخش‌های پژوهش‌های منتخب در نظر گرفته شود. چنین رویکردی به ما کمک خواهد کرد تا دریابیم آیا نظریه صرفاً تزئینی به خدمت گرفته شده یا در کل فرایند تحقیق حضور مؤثر داشته است.

مقدمه: مقدمه، مرحله ورود به بحث است و در خلال آن، مسئله تحقیق طرح و فرموله می‌شود. طرح مسئله نیازمند مواجهه تئوریک با واقعیت است؛ لذا نظریه در این بخش نقش پُررنگی دارد. آنچه در این مرحله صورت گرفت اینکه موضوع و ماهیت مسئله تحقیق با مباحث نظری پردازش شده در پژوهش‌های مورد مطالعه مطابقت داده شد. این کار مشخصاً در باب میزان موفقیت پژوهشگر در خصوص «انتخاب نظریه» صورت پذیرفت. در این میان، هم منطق انتخاب نظریه توسط محقق و هم تناسب/عدم تناسب نظریه با موضوع و ماهیت مسئله (با مشاوره با چند تن از اساتید جامعه‌شناسی) مورد ملاحظه قرار گرفت.

مبنای نظری: نظریه‌ها نباید به‌عنوان یک چارچوب ثابت و تغییرناپذیر در نظر گرفته شوند. پژوهش باید بررسی کند که آیا یک نظریه در طول زمان به‌روز شده یا توسعه یافته است؟ و تغییرات اعمال شده چگونه می‌تواند در تحلیل واقعیت مورد مطالعه به‌کار بسته شود؟ به‌همین سبب، میزان اعتبار تحقیق در این زمینه منوط به رعایت الزاماتی خاص است؛ از جمله اینکه نظریه باید به‌وضوح تعریف شود و از اصطلاحات مبهم یا چندمعنایی پرهیز شود. در عین حال، چارچوب مفهومی پژوهش باید به‌صورت یکپارچه و منسجم باشد، نه مجموعه‌ای از مفاهیم پراکنده. همچنین، مفاهیم کلیدی می‌بایست مشخص شود و ارتباط آنها با یکدیگر توضیح داده شود. بنابراین، این‌بخش در پژوهش‌های مورد مطالعه به‌این‌صورت بررسی شد که (۱) چرا مشخصاً این نظریه (ها) انتخاب شده است؟ (۲) آیا تعاریف و مفاهیم نظری به‌درستی شرح داده شده است؟ (۳) آیا مقایسه‌ای بین نظریه‌های مختلف انجام شده است؟ نتیجه این مقایسه چه بوده و بر چه استدلالی استوار است؟ به‌صورت کلی، در این گام میزان اشراف پژوهشگر به نظریه و موضع وی نسبت به تغییرات حاصل از فرایند تطور آن در بستر زمان؛ و همچنین، چگونگی پردازش و پیوند آن هم با واقعیت و هم با چارچوب تحقیق، مورد واکاوی قرار گرفت. مواردی به‌این‌مرحله وارد شد که نظریه در آن به‌درستی انتخاب شده بود. این ارزیابی با مرور منابع اصلی مورد ارجاع در پژوهش‌های مذکور و همچنین مشاوره با چند تن از اساتید جامعه‌شناسی صورت پذیرفت.

روش‌شناسی: بخش روش‌شناسی در تحقیقات علمی یکی از دیگر مواردی است که می‌توان میزان موفقیت پژوهشگر در بهره‌گیری از نظریه را در آن ارزیابی کرد. ملاک اصلی در این خصوص آن بود که نظریه تا چه حد توانسته است بر روش‌شناسی پژوهش تأثیر بگذارد. در این زمینه، آیا به طراحی تحقیق، انتخاب متغیرها و نوع تحلیل کمک کرده است یا خیر؟ بر این مبنای، پژوهش‌های مورد مطالعه به این سبب مرور شد که (۱) آیا روش تحقیق با نظریه انتخاب شده هماهنگی دارد؟ (۲) آیا نظریه بر طراحی پژوهش، متغیرها یا چارچوب تحلیلی اثر گذاشته است؟ (۳) اساساً آیا شاهد رفت و برگشتی میان نظریه و روش هستیم؟ چگونه؟ با کدام استدلال؟ و با چه نتایجی؟

گردآوری داده‌ها: اینکه گفته می‌شود نظریه راهنمای تحقیق است؛ و واقعیت را می‌توان در پرتو تئوری نگریست به آن معناست که نظریه مبنای اصلی در مطالعه واقعیت است. با پذیرش این اصل درمی‌یابیم که اگر بنا به تبیین/تفسیر واقعیت باشد، داده‌ها و مستندات نیز باید بر همان مبنای مورد اشاره ردیابی شود؛ و واضح است در غیراین صورت، اعتبار نتایج خدشه‌دار خواهد شد. بنابراین، پژوهش‌های مورد مطالعه در مرحله گردآوری داده‌ها به این قرار مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت که آیا داده‌ها مشخصاً از چارچوب نظری حاصل شده است؟ یا مبنای دیگری نیز دخیل بوده؟ و با چه توجیهی؟ به یک معنا، داده‌های گردآوری شده به این منظور مد نظر قرار گرفت که آیا نسبت منطقی، شفاف و صحیحی با تئوری دارد یا خیر؟

تحلیل داده‌ها: در پژوهش اجتماعی دستگاه نظری یک ارزش افزوده از جانب محقق است که صدق یا کذب آن در پیوند با واقعیت مورد آزمون قرار می‌گیرد. این یعنی چارچوب نظری در یک تحقیق علمی ابزاری است که واقعیت در پرتو آن تبیین/تفسیر می‌شود. به همین رو، آنچه در مرحله تحلیل داده‌ها پیگیری شد اینکه رد یا تأیید فرضیه‌ها با استناد به کدام دسته از داده‌ها و تحت چه شرایطی بوده است؟ در عین حال، اینکه رد یا تأیید فرضیه به چه نتیجه‌ای در خصوص نظریه ختم شده باشد نیز مورد توجه قرار گرفت؛ چراکه فرایند تحلیل داده‌ها باید به آن سو نیز باشد که چگونه یافته‌های پژوهش می‌تواند

در بازناندیشی یا اصلاح نظریه مؤثر باشد. به صورت کلی، تحقیقات مورد مطالعه در مرحله تحلیل داده‌ها به این طریق بررسی شد که آیا از نظریه مورد استفاده برای تفسیر یافته‌ها استفاده شده است؟ با چه منطقی؟ و به چه نتیجه‌ای ختم شده است؟

نتیجه‌گیری: با آنکه همه مراحل انجام تحقیق از اهمیت بالایی برخوردار است ولی نتیجه‌گیری نهایی ظریف‌ترین کاری است که یک پژوهشگر با آن مواجه خواهد بود. وقتی گفته می‌شود الزامات معرفتی از طریق روایت هستی‌شناسانه خاص، روایت روش‌شناسانه خاصی را تولید می‌کنند (ساعی، ۱۳۹۲ الف: ۱۱۴)، پس استنتاج نهایی نیز نه یک جمع‌بندی ساده؛ که طرح گزاره‌ای تکنیکی است. این یعنی یک نتیجه‌گیری در صورتی هویت علمی پیدا می‌کند که از مسیر خاص خود به دست آمده باشد. مسیر صحیح نتیجه‌گیری نیز یعنی الزامات روش‌شناختی که خود متأثر از نظریه است رعایت شده باشد. بنابراین، در این مرحله، استنتاج نهایی از حیث روش‌شناختی مورد ارزیابی قرار گرفت.

۳-۴. استخراج و تجمیع الگوهای مشترک

داده‌ها در این مقاله به روش تحلیل مضمون و با رویکرد استقرایی تحلیل شد. در کدگذاری باز سعی شد گزاره‌های معنادار شناسایی و برچسب (کد) زده شود. کدها در حین مرور داده‌ها و به صورت از پایین به بالا استخراج شد. پس از انجام کدگذاری باز، کدهای مشابه دسته‌بندی شد (کدگذاری محوری). در ادامه، گزاره‌های نماینده انتخاب و در نهایت، تحلیل و تفسیر مضامین صورت پذیرفت. پس از انجام این مرحله، نتایج حاصل‌آمده به رؤیت و تأیید چند تن از صاحب‌نظران رسید و در نهایت نیز مقوله‌های به دست آمده از مفاهیم مطرح‌شده، جهت توضیح ابعاد مسئله تحقیق مورد استفاده قرار گرفت.

۳-۵. اعتبار تحقیق

احراز اعتبار تحقیقاتی از این دست نیازمند رعایت مجموعه‌ای از اصول علمی و روش‌شناختی در خصوص اعتبار درونی و بیرونی آن است. اعتبار درونی مطالعه حاضر از طریق ممیزی هم‌تا (ارائه کدها و تحلیل‌ها به اساتید برای بازبینی و اصلاح) حاصل

شده است. اعتبار بیرونی آن نیز هم از طریق توصیف غنی از زمینه تحقیق (تعداد قابل قبول مطالعات انتخاب شده؛ مشتمل بر دو مقطع تحصیلی کارشناسی ارشد و دکتری، در بر داشتن شمار معناداری از دانشگاه‌های دولتی کل کشور؛ و پوشش بازه زمانی تقریباً ده ساله) و هم مستندسازی نظام‌مند روش نمونه‌گیری پژوهش‌های مورد مطالعه احراز شده است.

۴. یافته‌های پژوهش

ارزیابی شیوه‌های به‌کارگیری نظریه در پژوهش‌های مورد مطالعه نشان داد که در عمل، نظریه در شمار معناداری به‌صورت ابزاری تزئینی، باوری پیشینی برای اثبات و یا عنصری ناهماهنگ با مسئله پژوهش به‌کار رفته است. یافته‌های این پژوهش مؤید آن است که نوعی گسست معرفت‌شناختی میان نظریه و فرایند تحقیق در قسمی از تحقیقات مورد مطالعه وجود دارد؛ گسستی که می‌تواند برآمده از رویکردهای نهادینه‌شده در تولید دانش در فضای دانشگاهی باشد. به بیان دیگر، نتایج حاکی است که نظریه در بخش قابل توجهی از پژوهش‌ها مانند یک مؤلفه فرعی و اغلب صوری تلقی شده؛ حال آنکه انتظار می‌رود نیروی محرک شکل‌گیری مسئله و هدایت تحلیل باشد. این مسئله می‌تواند نشان‌دهنده ضعف در پرورش تفکر نظری، فقدان آموزش تحلیلی نظریه؛ و نبود فرهنگ نقد در فضای علمی باشد.

جدول ۱. توزیع فراوانی چالش‌ها در بهره‌گیری از نظریه (به تفکیک مقطع تحصیلی)

انتخاب نظریه		پردازش نظریه				پای‌بندی به نظریه	
درست		صحيح		نارسا		جانبدارانه	
ارشد	دکتری	ارشد	دکتری	ارشد	دکتری	ارشد	دکتری
۹۹	۶۲	۱۵	۰	۷۴	۴۴	۳۱	۱۸
۳۷	۲۱	۰	۱۴	۵۳	۱۴		
۱۶۱		۱۱۸		۴۹		۱۴	

در ادامه، به هر یک از محورهای مندرج در جدول ۱ پرداخته خواهد شد.

۴-۱. اختلال در نسبت‌یابی تحلیلی

با پذیرش این اصل که نظریه نقشه راه است، بسته به موضوع و ماهیت مسئله تحقیق، راهی که باید طی شود واحد نیست؛ چراکه عموماً در خصوص یک مسئله (پدیده) چندین تئوری (گاهاً متعارض) وجود دارد. معیار شاملی نیز برای انتخاب یک تئوری خاص وجود ندارد، ولی درست‌تر آن است که مبنای رحجان نظریه انتخاب‌شده و قابلیت افزون‌تر آن نسبت به نظریه‌های رقیب آشکار شده باشد.

تجزیه و تحلیل اطلاعات مستخرج از «پانزده» مورد از تحقیق‌های مورد مطالعه که پس از مشاوره با چند تن از صاحب‌نظران اطمینان حاصل شد مرتکب اشتباه در انتخاب نظریه شده‌اند، ما را به این سمت هدایت کرد که دسته‌ای از دانشجویان در انتخاب نظریه سردرگم هستند. در این پژوهش‌ها نظریه اغلب به صورت تقلیدی، کلیشه‌ای یا تشریفاتی انتخاب شده بود. انتخاب نظریه‌های کلان برای موضوعاتی در سطح خرد؛ استفاده از نظریه‌های غیر مرتبط با داده‌ها؛ و ناآگاهی از سطح تحلیل و پیش‌فرض‌های نظری نشان‌دهنده نوعی خطای ساختاری در انتخاب نظریه بوده که حاصل آن گسست میان چارچوب نظری و بدنه پژوهش است.

کدهایی که از این تحلیل استخراج شد، نمونه‌هایی به این شرح را در بر می‌گرفت: (۱) پژوهشگر بدون ارائه منطق روش‌شناختی، چند نظریه را کنار هم آورده است؛ (۲) نظریه‌ای انتخاب شده که هیچ‌گونه سنخیتی با سطح تحلیل پژوهش ندارد؛ (۳) چارچوب نظری صرفاً به صورت فهرستی از دیدگاه‌ها ارائه شده و فاقد انسجام مفهومی است؛ (۴) تعارض نظری میان مفاهیم بدون تبیین باقی مانده است؛ (۵) مسئله تحقیق با رویکرد اثباتی صورت‌بندی شده، اما نظریه‌ای تفسیری برای تحلیل انتخاب شده است. همگی این کدها به مسئله‌ای بنیادین اشاره دارد: ناتوانی پژوهشگر در برقراری نسبت منطقی و تحلیلی میان مسئله، سؤال پژوهش و نظریه.

جدول ۲. چالش انتخاب نظریه

مقوله هسته	مقوله‌های میانی	کدهای اولیه
اختلال در نسبت‌یابی تحلیلی	تطابق‌نداشتن نظریه با سطح و ماهیت مسئله	۱- ناتوانی در تشخیص سطح تحلیل نظریه. ۲- غفلت از پیش‌فرض‌های هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی نظریه. ۳- انتخاب نظریه‌هایی که با داده‌ها ارتباط ندارد.
	بهره‌گیری تزئینی از نظریه	۱- الحاق نظریه پس از طراحی پژوهش؛ و به‌عنوان پوشش‌صوری. ۲- نبود انسجام مفهومی میان مفاهیم نظری. ۳- چارچوب نظری به‌شکل فهرستی از آرا ارائه شده.
	تقلید یا تبعیت از مرجع بیرونی در انتخاب نظریه	۱- انتخاب نظریه صرفاً به‌دلیل شهرت، توصیه استاد راهنما، یا ... ۲- استفاده از نظریه‌های پرتکرار در منابع. ۳- نبود استدلال روش‌شناختی برای انتخاب نظریه.

تحلیل میان روابط این کدها نشان داد که در موارد متعددی: (۱) پژوهشگر فاقد درکی روشن از حدود کاربست نظریه‌ها بوده و مرزهای نظریه‌های رقیب را تمییز نمی‌دهد؛ (۲) انتخاب نظریه بر مبنای شاخص‌هایی بیرون از مسئله‌مندی پژوهش صورت گرفته است (مثلاً شهرت نظریه، تکرار در منابع آموزشی؛ و یا احتمالاً سلیقه استاد راهنما)؛ (۳) فقدان تبیین روش‌شناختی برای تناسب نظریه با سطح تحلیل (خُرد/کلان، تفسیری/علّی، ساختاری/کنش‌گرایانه) به چشم می‌خورد؛ (۴) در مواردی، نظریه به‌صورت پسینی و مشخصاً با نقش تزئینی در تحلیل گنجانده شده، نه برآمده از صورت‌بندی اولیه پژوهش. این مؤلفه‌ها، در قالب سه مقوله میانی الف) «تطابق‌نداشتن نظریه با سطح و ماهیت مسئله»؛ ب) «بهره‌گیری تزئینی از نظریه»؛ و ج) «تقلید یا تبعیت از مرجع بیرونی در انتخاب نظریه» تجمیع شد. وضعیت مذکور به‌معنای اختلالی در فرایند تطبیق نظریه با اقتضانات پژوهش، تعریف گردید.

در گام نهایی، مقوله «اختلال در نسبت‌یابی تحلیلی» در نقش مقوله انتخابی قرار گرفت. در این مرحله، تحلیل بر عمیق‌سازی و مفهوم‌پردازی نظری از این مقوله متمرکز شد. طی بازخوانی داده‌ها و کدهای پیشین، روشن شد که این‌ناتوانی، خود می‌تواند حاصل فقدان چهار مؤلفه کلیدی باشد: (۱) نبود درک از تاریخ‌مندی و بافت‌مندی نظریه‌ها؛ (۲) غیبت آموزش مقایسه‌ای نظریه‌ها و تمایزات آن‌ها؛ (۳) عدم تبحر در تعیین

سطح و مقیاس نظریه نسبت به مسئله؛ ۴) تلقی نظریه به مانند بسته‌ای آماده برای الحاق به پژوهش، نه ابزار تحلیل مسئله. تحلیل داده‌ها، امکان صورت‌بندی مقوله «اختلال در نسبت‌یابی تحلیلی» را به گونه‌ای فراهم کرد که بازنمایی ساختاری از اختلال در یکی از حیاتی‌ترین گره‌های کاربرست نظریه در پژوهش باشد. این مقوله، ریشه در فقدان آموزش تحلیلی نظریه، درک تطبیقی و نسبت‌یابی میان سطح تحلیل و دستگاه نظری دارد؛ امری که بازاندیشی در سیاست‌های آموزشی و تربیت نظری را ضروری می‌سازد.

طرح شفاف نظریه‌ها در چهار دسته «نظریات رایج»، «نظریات کلان»، «مکاتب» و «جریانات فکری معاصر»؛ ذکر مصادیق و همچنین، ویژگی‌های اصلی آنها از سوی جلالی‌پور (۱۳۸۷) ناظر بر رنج‌بردن بخشی از دانشجویان تحصیلات تکمیلی از چنین مسئله‌ای بوده است.

۲-۴. ضعف در درک، تفسیر و تطبیق مفاهیم نظری

راهنما انگاشتن نظریه و انتخاب مناسب‌ترین آنها برای هدایت تحقیق اگرچه شرط لازم برای یک کار علمی است؛ ولی چگونگی پردازش آن نیز به همان میزان دارای اهمیت است. آنچه از مراجعه ما به منابع اصلی مربوط به مبانی نظری پژوهش‌های مورد مطالعه؛ و مشاوره با چند تن از اساتید نظریه به دست آمد اینکه در «چهل و نه» مورد شاهد پردازش نارسای نظریه بودیم.

در این پژوهش‌ها نظریه به عنوان پیشگفتاری تزئینی آورده شده و فاقد حضور تحلیلی در فرایند جمع‌آوری و تفسیر داده‌ها بود. فاصله‌گذاری میان سطح مفهومی نظریه و سطح تجربی تحقیق، عدم توانایی در مفصل‌بندی مفاهیم کلیدی؛ و تقلیل نظریه به مجموعه‌ای از گزاره‌های بدون انسجام تحلیلی، همگی نشان از نوعی درماندگی نظری دارد که می‌تواند ریشه در آموزش ناکافی و ضعف در تمرین خوانش انتقادی و مفهومی داشته باشد.

در این خصوص، کدهای اولیه‌ای همچون این موارد شناسایی و ثبت شد: (۱) پژوهشگر صرفاً به توصیف نظریه پرداخته و از آن فراتر نرفته است؛ (۲) مفاهیم نظریه به صورت منفک و بدون تبیین رابطه میان آن‌ها به کار رفته است؛ (۳) چارچوب نظری در تحلیل داده‌ها حضور

ندارد یا پیوندش با یافته‌ها برقرار نشده است؛ ۴) نویسنده صرفاً نقل قول‌هایی از نظریه‌پردازان آورده و فاقد بازتولید تحلیلی است؛ ۵) هیچ‌سازوکار تبیینی برای ترجمه مفاهیم نظری به متغیرهای تحلیلی دیده نمی‌شود. تکرار اینگونه موارد در منابع مختلف، حاکی از الگوی تکرارشونده‌ای است که نشان می‌دهد بخشی از دانشجویان غالباً قادر به انجام عملیات مفهومی‌سازی، رابطه‌سازی مفاهیم نظری، یا پیوند نظریه با فرایند تحلیل داده نیستند.

در مرحله بعد، تحلیل رابطه میان کدهای اولیه آشکار ساخت که: ۱) اغلب پژوهشگران قادر به ترجمه نظریه به مدل تحلیلی نیستند؛ یعنی نظریه را از سطح گزاره به سطح ابزار تحلیلی تبدیل نمی‌کنند؛ ۲) کارکرد نظریه نزد آنان به توصیف مفاهیم محدود می‌ماند و عملیات مفهومی نظیر تدوین فرضیه، تمایز مفاهیم، یا تبیین روندها صورت نمی‌گیرد؛ ۳) نظریه به منزله مجموعه‌ای از نقل قول‌ها یا گزاره‌های آرایشی به کار رفته و فاقد حضور تحلیلی مؤثر در بدنه پژوهش است؛ ۴) پژوهشگر از حیث مهارت نظری فاقد توان تحلیل انتقادی یا بازآرایی نظریه متناسب با اقتضائات مسئله پژوهش است.

در پرتو این مشاهدات، مقوله‌های میان‌سطحی الف) «فهم سطحی یا ترجمه‌محور از نظریه»؛ ب) «ابهام در کاربرد تحلیلی نظریه» و ج) «تطبيق ناصحیح نظریه با زمینه بومی» در قالب برساخت‌هایی مفهومی شکل گرفت که بر نحوه به‌کارگیری، بسط تحلیلی و عملیاتی‌سازی نظریه در متن پژوهش تمرکز دارند.

جدول ۳. چالش پردازش نظریه

مقوله هسته	مقوله‌های میانی	کدهای اولیه
ضعف در درک، تفسیر و تطبیق مفاهیم نظری	فهم سطحی یا ترجمه‌محور از نظریه	۱- تکیه صرف بر تعاریف و بی‌توجهی به مفاهیم پایه و زمینه‌ساز. ۲- بازتولید عبارات نظری بدون تفسیر. ۳- فقدان درک مفهومی و تحلیلی نظریه.
	ابهام در کاربرد تحلیلی نظریه	۱- نبود تلاش برای عملیاتی‌سازی مفاهیم نظری. ۲- فقدان پیوند مفاهیم نظری با داده‌های تجربی. ۳- ناتوانی در استخراج گزاره‌های تحلیلی از چارچوب نظری.
	تطبيق ناصحیح نظریه با زمینه بومی	۱- نظریه بدون تغییر از متن غربی وارد شده. ۲- مفاهیم بدون معادل‌سازی با زمینه فرهنگی ایران. ۳- نادیده‌گرفتن تفاوت ساختارهای اجتماعی و تاریخی.

در مرحله نهایی، مقوله «ضعف در درک، تفسیر و تطبیق مفاهیم نظری» به عنوان مفهومی انتخابی، تأیید شد. این مقوله بر یک اختلال ساختاری در فرایند کاربست نظریه دلالت دارد؛ اختلالی که ریشه در فرایند انتقال نظریه به قلمرو تحلیل دارد. با بازگشت به پژوهش‌های مورد اشاره و بازخوانی مکرر متون، ابعاد مفهومی این وضعیت در چهار سطح احراز شد: (۱) فقدان مهارت در مفهومی‌سازی داده‌ها بر پایه نظریه؛ (۲) ناتوانی در پیوند میان مفاهیم نظری و داده‌های تجربی؛ (۳) نابسامانی در ساختار تحلیلی متأثر از نظریه؛ (۴) درک حداقلی از جایگاه نظریه در فرایند پژوهش علمی. در این مرحله، همچنین شواهد نشان داد که نظریه نزد بسیاری از پژوهشگران عنصری ایستا و تزئینی تلقی شده و فاقد ظرفیت تحلیلی بالفعل است. «ضعف در درک، تفسیر و تطبیق مفاهیم نظری» نشانه‌ای از گسست عمیق میان دانش نظری و مهارت تحلیلی است. این مقوله ظرفیت آن را دارد که به عنوان مبنایی برای نقد ساختارهای آموزشی و پژوهشی در حیطه آموزش نظریه در علوم اجتماعی مورد بهره‌برداری قرار گیرد.

کازمی (۱۴۰۱) با این فرض که مُحقق حتی اگر به تمایز میان اردوگاه‌های نظری و دسته‌بندی‌های مختلف نیز آگاه باشد همچنان در ابتدای راه است؛ ایده سفر نظریه‌ها را برای حل این بُعد از مسئله نظریه در ایران مطرح کرد.

۳-۴. چالش پای‌بندی به نظریه

داده‌ها نشان داد بُعد دیگری از مسئله بهره‌گیری از نظریه در ایران ناظر بر پای‌بندی تام به آن است که در «شصت و هفت» مورد از دیگر تحقیقات مورد مطالعه ردیابی شد. علاوه بر اینکه مبنای نظری مورد استفاده در این پژوهش‌ها به درستی انتخاب شده بود؛ تشریح زیربنای تحلیلی آن نیز صحیح به نظر می‌رسید. با وجود این، نظرگاه محقق از نوع علمی نبود. به بیان بهتر، موضع این دست پژوهش‌ها نه نزدیکی به حقیقت، که دفاع تمام‌قد از تئوری به نظر می‌رسید؛ حال آنکه یکی از اصول کلیدی علم اجتماعی آن است که «حقیقت محض در دسترس کسی نیست و نزدیکی (و نه رسیدن) به آن نیازمند اقامه دلیل منطقی است» (ساعی، ۱۳۹۲، ب، ۱۸۰).

و اکاوی پژوهش‌های مذکور نشان داد این نوع پای‌بندی به دو صورت «جانبدارانه» و «غیر هدفمند» بروز می‌یابد. تفاوت اصلی این دو در آن است که در نوع غیر هدفمند، پژوهشگر صرفاً به صادق بودن نظریه «باور» دارد؛ حال آنکه در پای‌بندی جانبدارانه، شاهد «تمایل شدید» وی به صادق بودن نظریه هستیم. به همین رو، مدعای نهایی پژوهش‌های این دسته یا دستیابی به حقیقت است (پای‌بندی جانبدارانه)؛ و یا به مانند آنچه در پای‌بندی غیر هدفمند شاهدیم ادله نزدیکی به حقیقت، مستدل و منطقی نیست.

جدول ۴. انواع پای‌بندی به نظریه و ویژگی‌های آنها

	پای‌بندی تام به نظریه		پای‌بندی صحیح به نظریه	
	جانبدارانه	غیر هدفمند		
موضوع	تمایل قلبی به صادق بودن نظریه.	باور قلبی به صادق بودن نظریه.	باور به عدم قطعیت نظریه.	
هدف	اینجا تلاش‌ها معطوف نزدیکی به حقیقت نیست؛ بلکه غرض اصلی آن است که بیان شود حقیقت در انحصار ماست.	ادعای نزدیکی به حقیقت مطرح است؛ ولی در صورت ناهمخوانی تئوری با واقعیت، دفاع نامعقولی از نظریه نیز به عمل می‌آید.	نزدیکی به حقیقت.	
نقش	نظریه شمشیری است در برابر واقعیت.	نظریه سپری است در برابر واقعیت.	نظریه نقشه راه است.	
نتیجه	نظریه فقط تأیید می‌شود و امکان رد آن نیست.	هم احتمال رد و هم احتمال تأیید نظریه وجود دارد.	هم احتمال رد و هم احتمال تأیید نظریه وجود دارد.	
واکنش	با توجه به اینکه در پای‌بندی جانبدارانه، داده‌ها بیشتر گزینشی‌اند؛ همواره شاهد ستایش قدرت تبیینی نظریه خواهیم بود.	در حالتی که نظریه توان توضیح واقعیت را داشته باشد از آن «دفاع» می‌شود؛ و در غیر این صورت، عدم کارایی «توجیه» می‌شود.	در حالت همخوانی نظریه با واقعیت، همچنان در صحنه خواهد ماند؛ و در صورتی که چنین کارایی نداشته باشد، تعدیل یا کنار گذاشته می‌شود.	

در پای‌بندی صحیح به نظریه، تئوری نه حقیقتی قطعی، بلکه ابزاری تحلیلی برای نزدیک شدن به واقعیت تلقی می‌شود. پژوهشگر به تردید نسبت به نظریه‌ها باور دارد و نظریه را در حکم نقشه راه می‌بیند، نه حقیقتی مطلق. در این نگاه، امکان رد یا تأیید نظریه وجود دارد و حتی در صورت ناتوانی نظریه از تبیین مسئله، پژوهشگر آماده است تا آن را تعدیل یا کنار بگذارد. این رویکرد بیانگر بلوغ تحلیلی و استقلال فکری در مواجهه با نظریه است.

در مقابل، پای‌بندی غیرهدفمند به نظریه، برخاسته از باور قلبی محقق به صادق بودن نظریه است، اما فاقد راهبرد تحلیلی مشخص است. نظریه در اینجا اگرچه فرضیه‌ای ابطال‌پذیر، ولی همچون گزاره‌ای بدیهی و الهام‌بخش به کار گرفته می‌شود. پژوهشگر در چنین حالتی در دام ناسازگاری نظری-تجربی گرفتار می‌شود؛ و به جای بازاندیشی در نظریه، تلاش می‌کند با توسل به منابعی از آن دفاع کرده؛ و به‌نوعی تعارض را توجیه کند.

در نوع جانبدارانه پای‌بندی به نظریه نیز پژوهشگر به صورت فعال و عامدانه در پی اثبات نظریه است. نظریه در اینجا حقیقت محض تلقی شده و هر نوع داده یا تحلیلی که در تعارض با آن باشد، کنار گذاشته می‌شود. نتیجه این نوع پای‌بندی، شکل‌گیری تحلیل‌هایی است که بیش از آنکه مبتنی بر داده باشد، بازتابی از تعهد پیشینی به دستگاه نظری است. نظریه در این نگاه از ابزار تحلیلی به هدف نهایی پژوهش بدل می‌شود.

به نظر می‌رسد غفلت از دو اصل بدیهی علوم اجتماعی منجر به اتخاذ چنین رویکردی در استفاده از دستگاه نظری در پژوهش شده باشد: یکی اینکه «نظریه پاسخی موقتی و تنها یکی از پاسخ‌های احتمالی به مسئله است»؛ و دیگری نیز آنکه «نظریه در پژوهش در عین راهنما بودن؛ خود موضوع مطالعه نیز هست». نادیده گرفتن این دو اصل و چنین بهره‌گیری‌ای از نظریه در پژوهش دقیقاً در نقطه مقابل نقشه راهی است که علم اجتماعی برای توسعه خود پیش‌بینی کرده است.

۱-۳-۴. اختلال در فاصله‌گذاری تحلیلی با نظریه

مرور پژوهش‌های مورد مطالعه نشان داد این نوع پای‌بندی زمانی روی می‌دهد که به‌وفور از نظریه‌ای خاص در یک حوزه موضوعی استفاده شود. احتمالاً ابرانسان‌انگاشتن نظریه پرداز و حکم فرض کردن رأی وی ناشی از تن دادن به وفاق علمی در این زمینه باشد؛ حال آنکه اگر قائل به پذیرش حجیت پژوهشگران پیشین در باب نحوه بهره‌گیری از نظریه‌ای خاص باشیم عملاً مانع از توسعه علم شده‌ایم. قبول وفاق جمعی در باب گره‌گشایی نظریه‌ای خاص مانع خلاقیت‌ورزی؛ یعنی عمل به‌سیاق گذشتگان، هم از جهت نوع به‌کارگیری و هم از حیث تحلیل واقعیت خواهد شد؛ در صورتی که

صحیح‌تر، واکاوی مسئله حتی واحدی از زوایای گوناگون در جهت شناخت هرچه بیشتر واقعیت مورد مطالعه است.

در این زمینه و در گام نخست، جملات، پاراگراف‌ها و شیوه‌های مواجهه پژوهشگر با نظریه به صورت کدهای مفهومی ثبت شد. نمونه‌هایی از کدهای اولیه عبارت بود از: (۱) پژوهشگر نظریه‌ای را از ابتدا پذیرفته و فرض را بر صحت آن نهاده است؛ (۲) تلاش‌ها برای چالش با نظریه، صوری است؛ (۳) در تحلیل داده‌ها، نظریه همانگونه که در تحقیقات پیشین پردازش شده، پذیرفته و مفروض تلقی شده است؛ (۴) مفاهیم نظریه عیناً و بدون بازنگری به داده‌ها اطلاق شده است. این داده‌ها نشان می‌دهد که پژوهشگر از منظر ذهنی به نظریه وفادار است، اما این وفاداری نه با جهت‌گیری تأییدی فعال، بلکه به صورت پذیرش غیرآزمون‌گرایانه رخ داده است. در مرحله بعد، کدهای اولیه، دسته‌بندی و بازساختاریابی شد. تحلیل ساختاری روابط میان کدها منجر به شناسایی ویژگی‌هایی شد که مقوله‌های میانی الف) «حجیت‌باوری»؛ ب) «نظریه‌باوری مطلق»؛ و ج) «تعهد غیرانتقادی به نظریه» را شکل داد. ویژگی‌های این مقوله‌ها عبارت بود از: (۱) بنیان عاطفی-باورمحور در پذیرش نظریه؛ (۲) فقدان تأمل نقادانه نسبت به محدودیت‌های نظریه؛ (۳) پرهیز از چالش تحلیلی با نظریه به منزله متن معتبر؛ (۴) فروکاست تحلیل به تأیید ضمنی نظریه، بدون اراده‌ای برای اصلاح یا کنارگذاشتن آن.

جدول ۵. چالش باور قلبی به صادق بودن نظریه

مقوله هسته	مقوله‌های میانی	کدهای اولیه
اختلال در فاصله‌گذاری تحلیلی با نظریه	حجیت‌باوری	۱- انتخاب نظریه بر مبنای تحقیقات پیشین.
		۲- پردازش ماشین‌وار نظریه به سیاق گذشتگان.
		۳- نگاه غیرانتقادی به تحلیل‌های پژوهش‌های پیشین.
	نظریه‌باوری مطلق	۱- پذیرش بی‌چون‌وچرا و بی‌تردید نظریه.
		۲- فقدان مقایسه یا نقد نظریه.
		۳- حذف تعارض‌های ممکن.
تعهد غیرانتقادی به نظریه	تعهد غیرانتقادی به نظریه	۱- انکار ناکارآمدی نظریه با مقصر دانستن داده‌ها.
		۲- بی‌اعتنایی به رد فرضیه‌ها.
		۳- بازتفسیر نتایج ناسازگار.
		۴- توسل به منابع خارجی برای دفاع.

در مرحله نهایی، «اختلال در فاصله‌گذاری تحلیلی با نظریه» به‌عنوان مقوله مرکزی تثبیت شد. این مقوله دلالت بر وضعیتی دارد که در آن، نظریه در قالب پیش‌فرضی مقبول، غیرنقدانه و ایستا مورد استفاده قرار می‌گیرد. تحلیل نهایی نشان داد: (۱) پژوهشگر با نظریه رابطه‌ای از جنس باور فردی برقرار کرده، اما فاقد رابطه‌ای تحلیلی، انتقادی و سازنده با آن است؛ (۲) نظریه، در عمل، جایگاه ابزار تحلیلی ندارد، بلکه قالبی پیشینی برای درک پدیده‌ها شده است؛ (۳) در نتیجه، این مقوله نمایانگر نوعی وفاداری منفعل به نظریه است که اگرچه منجر به تحمیل مستقیم نظریه بر داده‌ها نمی‌شود، اما فرصت بسط، اصلاح یا ارتقای آن نیز از میان می‌رود.

«اختلال در فاصله‌گذاری تحلیلی با نظریه» مفهومی است که بر مرز باریک میان پذیرش نظریه و تحجر نظری ایستاده است. تأکید آن بر حضور نظریه در پژوهش به‌جای آنکه در مقام ابزاری برای تفکر انتقادی باشد، همچون پیش‌فرضی مألوف و پذیرفته‌شده است. این یافته، نقطه عزیمتی برای نقد شیوه آموزش نظریه در نظام آموزش عالی و نیز بازنگری در نگرش‌های پژوهشگران اجتماعی به جایگاه نظریه در فرایند تحقیق است.

۲-۳-۴. تحمیل پیش‌فرض نظری به واقعیت

چنانکه آمد، اگرچه وقتی پای بندی به نظریه غیرهدفمند باشد، به صادق بودن تئوری باور زیادی وجود دارد؛ ولی تلاش محقق معطوف تأیید آن نیست. ولی در نوع جانبدارانه، تمام سعی پژوهشگر مصروف یافتن راهی برای نیل به همان هدفی است که نظریه بر آن مبنا انتخاب شده است. به بیان دیگر، در پای بندی جانبدارانه به نظریه همواره شاهد تأیید نظریه و ادعای راه‌گشایی آن خواهیم بود. بنابراین، بدیهی است که اتخاذ چنین رویکردی موجب شود گردآوری داده‌ها نیز با سوگیری شدیدی همراه شده و متعاقب آن، تحلیل نهایی نیز نه ناظر بر واقعیت؛ که روایت‌کننده آمال محقق باشد.

در این زمینه و در گام ابتدایی، مستندات پژوهشی منتخب مورد مطالعه قرار گرفت و تلاش شد گزاره‌های معنادار حاکی از رابطه پژوهشگر با نظریه استخراج شود. حاصل

این تحلیل، مجموعه‌ای از کدهای مفهومی اولیه بود که با بسامد بالا در نمونه‌ها ظاهر شد: (۱) محقق صرفاً برای تأیید نظریه داده گردآوری کرده است؛ (۲) محقق نسبت به نظریه جهت‌گیری ارزشی دارد؛ (۳) چارچوب نظری پژوهش پیشاپیش، نتایج را شکل داده است؛ (۴) طراحی ابزار تحقیق همراه با سوگیری است؛ (۵) نظریه به صورت جهت‌دهنده کامل تحلیل‌ها درآمده، نه ابزاری تحلیلی؛ (۶) نتایج به نحوی روایت شده که با مفروضات نظری هم‌راستا باشند. همه این کدها بیانگر نوعی سوگیری نظری به شکل تلاش سیستماتیک برای تحمیل نظریه بر فرایند تحلیل است.

در مرحله بعد، کدهای اولیه بازتجمیع و ساختاربندی شد تا مقوله‌های میانی با انسجام نظری شناسایی گردد. تحلیل روابط میان کدها نشان داد که یک راهبرد جانبدارانه در مواجهه با نظریه در حال وقوع است. مهم‌ترین خصایص مقوله‌های میانی الف) «جهت‌مندی نظری پژوهش»؛ ب) «جانبداری معرفت‌شناختی» و ج) «تحریف داده در خدمت نظریه» به این شرح بود: (۱) طراحی ابزار یا چارچوب تحقیق مبتنی بر تأیید نظریه؛ (۲) حذف داده‌های مخالف نظریه یا نادیده‌گیری تفسیرهای ناسازگار؛ (۳) کاهش استقلال داده‌ها از نظریه و تبدیل نظریه به منبع هدایت یافته‌ها؛ (۴) پرهیز از نقد نظریه و بی‌طرفی تحلیلی در کلیه سطوح پژوهش؛ (۵) شکل‌دهی به نتایج با هدف انطباق حداکثری با دستگاه نظری منتخب.

جدول ۶. چالش تمایل قلبی به صادق بودن نظریه

مقوله هسته	مقوله‌های میانی	کدهای اولیه
تحمیل پیش فرض نظری به واقعیت	جهت‌مندی نظری پژوهش	۱- نظریه از ابتدا جهت پژوهش را تعیین کرده. ۲- تحلیل، به جای پیروی از داده‌ها، در راستای نظریه شکل گرفته. ۳- تعارضات داده‌ای با نظریه نادیده گرفته شده. ۴- پژوهشگر از تغییر مسیر تحلیلی اجتناب کرده. ۵- طراحی سوگیرانه ابزار تحقیق صورت پذیرفته است.
	جانبداری معرفت‌شناختی	۱- گرایش ارزشی به نظریه خاص (مثلاً مارکسیسم، فمینیسم و ...) ۲- تحمیل جهت‌گیری ارزشی به تمام مراحل پژوهش. ۳- تقلیل مسئله به چارچوب نظری مطلوب.
	تحریف داده در خدمت نظریه	۱- داده‌ها با برش‌گزینی، در خدمت تأیید نظریه قرار گرفته‌اند. ۲- شواهد ناسازگار، کم‌اهمیت جلوه داده شده‌اند. ۳- پژوهش به ابزار اقماع نظری تبدیل شده نه آزمون تحلیلی. ۴- هیچ بدیل نظری واقعی بررسی نشده.

در مرحله پایانی، پس از آزمون انسجام مقولات میانی، «تحمیل پیش فرض نظری به واقعیت» در نقش مقوله انتخابی قرار گرفت. این مقوله بیانگر شکلی از مواجهه نظری است که در آن، نظریه‌ای که بنا بود در حکم ابزار تحلیل باشد، به‌عنوان مقصد نهایی پژوهش عمل می‌کند. ویژگی‌های این مقوله عبارت است از: ۱) تحمیل هدفمند نظریه بر تمام مراحل تحقیق؛ ۲) اخلال در بی‌طرفی تحلیلی به دلیل تعهد پیشینی به نظریه؛ ۳) استفاده ابزاری از داده‌ها به‌منظور استنتاج نتایج مطلوب نظری؛ ۴) عدم مجال برای غافلگیری نظری در مواجهه با داده‌ها.

تحلیل داده‌ها نشان داد که در چنین مواردی، نظریه نه‌تنها چارچوبی برای درک واقعیت نیست، بلکه خود واقعیتی مفروض تلقی شده که باید توسط داده‌ها تأیید شود. به‌بیان‌دیگر، پژوهشگر از موضع مشاهده‌گر تحلیلگر خارج شده و به کنشگری نظری بدل شده که با انگیزه تأیید نظریه، واقعیت را قالب‌بندی می‌کند. این شکل از مواجهه نظری می‌تواند پیامد ترکیب دو متغیر کلیدی باشد: نخست، تعهد معرفتی پژوهشگر به نظریه‌ای خاص؛ و دوم، عدم تمایل یا توان به مواجهه انتقادی با آن. این یافته، هشدار نظری است در باب خطر فروکاست پژوهش جامعه‌شناختی به میدان اثبات‌گرایی نظری، بی‌آنکه فرصتی برای کاوش، نقد یا نوآوری در عرصه نظریه‌پردازی فراهم آید.

۵. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر در صدد پاسخ به این پرسش بود که دانشجویان جامعه‌شناسی در ایران چگونه از نظریه در پژوهش‌های خود استفاده می‌کنند؛ و چه چالش‌هایی در این خصوص قابل‌شناسایی است؟ نتایج نشان داد مسئله بهره‌گیری از نظریه، درهم‌تنیدگی پیچیده‌ای از ساختارهای نظام آموزش عالی، نظام پاداش‌دهی علمی، سنت‌های بومی‌نشده ترجمه نظریه؛ و همچنین، صورت‌بندی هویتی پژوهشگران در بستر میدان آکادمیک را بازتاب می‌دهد. این بدان معناست که ناکارآمدی در به‌کارگیری نظریه می‌تواند نتیجه بازتولید نظام‌مندی از نوعی سواد نظری نمایشی، صوری و غیرانتقادی باشد.

یکی از مهمترین ابعاد این وضعیت را باید در نظام آموزشی ناظر بر آموزش نظریه جستجو کرد. نگاه قالبی، تقلیل‌گرایانه و گاه مُچ‌گیرانه نسبت به نظریه، از آن ابزاری ساخته که کارکرد اصلی اش تزئین مقدمه پژوهش یا پاسخ‌گویی صوری به الزام‌های ساختاری رساله‌نویسی است. این در حالی است که نظریه می‌بایست پیش از هر چیز، ابزار اندیشیدن و صورت‌بندی پرسش باشد. هنگامی که نظریه از جایگاه مولد پرسش به جایگاه مصرف‌کننده پاسخ تنزل می‌یابد، پیامد آن، نوعی تهی‌شدگی تحلیلی در کل فرایند پژوهش است.

علاوه بر این، باید به مسئله خطیری به نام تاریخ‌مندی نظریه نیز اشاره کرد. نظریه‌ها، پاسخ‌هایی موقتی به شرایط تاریخی خاص خود هستند. در غیاب این فهم تاریخی، پژوهشگر هم در تله صادق‌انگاری نظریه‌ها گرفتار می‌شود؛ و هم در بسیاری مواقع قادر به بازشناسی افق‌های مفهومی و تنش‌های درونی آن نیز نخواهد بود. بی‌توجهی به لایه‌های گفتمانی بستر تولید نظریه موجب می‌شود که پژوهشگر بدون درک نسبت‌های قدرت، تاریخ منازعه‌ها و تعارض‌های پارادایمی، صرفاً به بازتولید بی‌جان آموزه‌هایی بپردازد که در بسترهای دیگری زاده شده است.

از منظر ساختاری، وضعیت موجود را می‌توان حاصل چند لایه فشار و محدودیت دانست. نخست، فشار فرمی و رویه‌ای ناظر بر ساختار رسمی نگارش پایان‌نامه و رساله که دانشجویان را به سمت بازتولید چارچوب‌های کلیشه‌ای سوق می‌دهد. دوم، هژمونی سنت‌های آکادمیک مأخوذ از غرب که بدون بومی‌سازی نظری و روش‌شناختی، در نظام علمی کشور نفوذ یافته است. سوم، کارکردهای نهادی مرتبط با پاداش‌دهی علمی (همچون ارتقا یا امتیازدهی) که پژوهش نظری را به کالایی تبدیل کرده که در آن، نظریه بیش از آنکه ابزار فهم واقعیت باشد، ابزار کسب امتیاز است.

از سوی دیگر، وجه فرهنگی میدان آکادمیک نیز در این مسئله نقشی مهم دارد. در بسیاری از موارد، تلقی از نظریه، به منزله ایدئولوژی علمی شکل می‌گیرد که تعلق خاطر هویتی به آن، جایگزین داوری انتقادی می‌شود. در چنین شرایطی، پای‌بندی غیرهدفمند

و خصوصاً جانبدارانه به نظریه‌ها نه فقط ناشی از ضعف روشی یا آموزشی، بلکه حاصل فرآیندهای درونی‌سازی ارزش‌های علمی در قالب مناسبات گفتمانی سلطه‌مند است. بنابراین، نمی‌توان از دانشجویان انتظار داشت که در خلأ نهادی و فرهنگی، رویکردی انتقادی و خلاقانه نسبت به نظریه‌ها در پیش گیرند. از همین روست که در برخی رویکردهای تحلیلی به آموزش نیز تأکید می‌شود که تربیت اثربخش، تنها زمانی تحقق می‌یابد که آموزش به‌عنوان فرآیندی برای تقویت توان تحلیل، انطباق‌پذیری و کنشگری مؤثر طراحی شده باشد؛ در غیراین صورت، نهاد آموزشی خود به یکی از موانع پویایی ذهنی و سازمانی بدل می‌شود (زمانی و همکاران، ۲۰۲۴).

بر این اساس، برای عبور از وضع موجود و حرکت به سوی بازسازی رویکردهای نظری در پژوهش، نیازمند تحول در سه سطح راهبردی هستیم:

۱. تحول در گفتمان نظریه‌پردازی: لازم است که نظریه از جایگاه صوری و تزئینی خود خارج شده و به‌عنوان ابزار اندیشه‌ورزی بازشناخته شود. صحیح‌تر آن است که آموزش نظریه از حالت خطی، اسمی و طراح‌محور خارج شود و به سمت آموزش مواجهه انتقادی، تاریخی و مقایسه‌ای سوق یابد. همچنین، سیاست‌های تشویقی در انتشار پژوهش‌ها باید ناظر بر عمق تحلیلی اثر باشد، نه صرف انتشار آن.

۲. بازآرایی نهادی نظام آموزش عالی: نظام آموزش عالی نیازمند طراحی بازنگری شده‌ای در برنامه درسی، روش‌های آموزش نظریه، نحوه تدوین پایان‌نامه و چارچوب ارزیابی است. لازم است فضاهایی ایجاد شود که پژوهشگر امکان آزمون نظریه‌ها، سنجش انتقادی؛ و حتی نپذیرفتن آن‌ها را داشته باشد. یافته‌های مطالعاتی در حوزه‌های دیگر آموزش عالی نیز مؤید آن است که موانع نهادی، به‌ویژه در سطح آماده‌سازی هیئت علمی برای مواجهه با دانش نو، نقشی تعیین‌کننده در ناکامی اصلاحات آموزشی دارد؛ حتی در رشته‌هایی نظیر مدیریت نیز، با وجود استقبال گسترده از محتوای نوین مانند هوش مصنوعی، عدم آمادگی مدرسان به‌مثابه گلوگاهی بحرانی شناخته شده است (رحمتیان و شرح‌شریفی، ۲۰۲۱).

۳. تقویت تربیت نظری دانشجویان: دانشجویان جامعه‌شناسی می‌بایست تربیت نظری بیابد، نه اینکه صرفاً آموزش نظریه ببینند. این تربیت نظری، مستلزم ترکیبی از زیست فکری، مواجهه با پرسش‌های واقعی، تمرین نوشتار تحلیلی و مواجهه با تجربه‌های میدانی است. ایجاد کارگاه‌های مناظره نظری، حلقه‌های نقد و بررسی نظریه‌ها در بستر مسائل بومی و ترویج نوشتار نظری به زبان فارسی از جمله اقدامات ضروری در این مسیر است.

دستیابی به چنین افق‌هایی، تنها از مسیر تقویت اراده جمعی در دانشگاه، بازاندیشی در سنت‌های رایج و تقویت روحیه گفت‌وگویی انتقادی ممکن است. در غیراین صورت، بهره‌گیری از نظریه در پژوهش‌های جامعه‌شناختی و در میان بخشی از دانشجویان تحصیلات تکمیلی همچنان در سطحی نمایشی، صوری و غیرمولد باقی خواهد ماند؛ و این هم تهدیدی برای اعتبار علمی دانشگاه؛ و هم کاستی‌ای بنیادین در نسبت علم با جامعه خواهد بود.

۶. تعارض منافع

هیچ تعارض منافی از سوی نویسندگان گزارش نشده است.

منابع

- بلیکی، نورمن (۱۴۰۲). طراحی پژوهش‌های اجتماعی (مترجم: حسن چاوشیان). تهران: نشر نی. (تاریخ اصل اثر ۲۰۰۰)
- بیکر، ترزال (۱۴۰۲). روش تحقیق نظری در علوم اجتماعی (ترجمه و اقتباس: هوشنگ نایی). تهران: دانشگاه پیام نور. (تاریخ اصل اثر ۱۹۸۸)
- جلایی پور، حمیدرضا (۱۳۸۷). با نظریه‌های گوناگون جامعه‌شناسی چگونه روبرو شویم؟ با اشاره به چارچوب‌های نظری پایان‌نامه‌های دانشجویی. نامه علوم اجتماعی، ۱۶(۳۳)، ۹۹-۱۳۰.
- ساعی، علی (۱۳۹۲ الف). روش پژوهش تطبیقی با رویکرد تحلیل کمی، تاریخی و فازی. تهران: انتشارات آگه.
- ساعی، علی (۱۳۹۲ ب). عقلانیت دانش علمی؛ روش‌شناسی انتقادی. تهران: انتشارات آگه.
- کاظمی، عباس (۱۴۰۱). سفر نظریه‌ها. تهران: نشر آگر.
- کیوی، ریمون؛ و کامپنهود، لوک وان (۱۳۸۶). روش تحقیق در علوم اجتماعی (مترجم: عبدالحسین نیک‌گهر). تهران: فرهنگ معاصر. (تاریخ اصل اثر ۱۹۸۸)
- لیتل، دانیل (۱۳۷۳). تبیین در علوم اجتماعی (مترجم: عبدالکریم سروش؛ چاپ اول). تهران: انتشارات مؤسسه فرهنگی صراط. (تاریخ اصل اثر ۱۹۹۰)
- Gadamer, H. G. (1994). *Trust and the method*. New York.
- Hemingway, P., & Bereton, N. (2009). *What is systematic review?* Available in www.whatissseries.co.uk
- Khodabin, M., Sharifipoor Bgheshmi, M.S., & Movahedzadeh, F. (2024). Critical AI Literacy: Preparing Learners for Algorithmic Societies. *Journal of Cyberspace Studies*, 8(2), 371-397. doi: 10.22059/jcss.2024.102582
- Mahoney, J. (2001). *The comparative historical analysis in the social sciences*. Cambridge University Press.
- Pooper, K, R. (1983). *The logic of scientific discovery*. Hutchinson.
- Rahmatian, F., & Sharajsharifi, M. (2021). Artificial intelligence in MBA education: Perceptions, ethics, and readiness among Iranian graduates. *Socio-Spatial Studies*, 5(1), 31-42. doi: 10.22034/soc.2021.223600
- Zamani, M., Hosseini, S.H., & Rahmatian, F. (2024). The Role of Education in Successful Business Management. *Journal of Cyberspace Studies*, 8(2), 317-346. <https://doi.org/10.22059/jcss.2024.101609>

